

Oversigt

DET SYTTENDE ÅRHUNDREDES KRISE

AF

NIELS STEENSGAARD

I MANGE europæiske nationers historieskrivning er det 17. århundrede traditionelt krisernes århundrede. For Spanien tabet af den politiske førerstilling. For Italien, Belgien, Böhmen og Ungarn fremmedherredømme og kulturel stagnation. For Polen og Danmark social og økonomisk depression og tabet af væsentlige områder til stærkere naboer. For Tyskland Trediveårskrigen nationale katastrofe. Men det 17. århundrede er også den svenske *stormagtstiden*, det er Nederlandenes *goudene eeuw* og Frankrigs *grand siècle*. Det er i England ikke kun rammen om *the Puritan Revolution*, men også om *the Glorious Revolution*, i liberal engelsk tradition den afgørende sejr for den parlamentariske regeringsform og den politiske frihed.

Problematikken i krisedebatten er nøje knyttet til disse traditionelle og til dels modstridende etiketter. Renæssance og reformation skaber enhed i det europæiske 16. århundrede, reformer og revolution giver sammenhæng i det 18. århundrede, men hvad er fælles europæisk i det kaotiske og splittede »lange« 17. århundrede? Forestillingen om en fælles europæisk krise er et forsøg på at stille staternes Europa på én brøgstreg, at give det 17. århundrede en plads, ikke blot i de nationale historiske traditioner, men også i den europæiske historiske udvikling.

Men hertil kommer, at så at sige alle de historikere, der har beskæftiget sig med krisedebatten, har deres »hemmelige motiver«. Det 17. århundrede står i den traditionelle opfattelse af Europas historie som Tornemosesønnen mellem de frodige og ekspansive århundreder, det 16. og det 18., det er den store anormalitet for den, der vil drage udviklingslinjer fra renæssancen til den moderne verden. Hvor uvidenskabelig en sådan problemstilling end er, er den umiskendeligt til stede, når de metodiske og ideologiske kæpheste røres.

Krisebegrebet formuleredes første gang klart i 1954, men litteraturen omkring problemet er allerede uoverkommelig og uoverskuelig. Ret få arbejder behandler krisen direkte, men næsten alt, hvad der er skrevet

om det 17. århundrede gennem de sidste femten år – og meget af den ældre litteratur med for den sags skyld – er relevant for problemet. Vanskelighederne med hensyn til en afgrænsning øges af krisebegrebets løse karakter – der har ikke på noget tidspunkt været enighed om, hvordan det 17. århundredes krise skal defineres, og der kan ikke af litteraturen udledes en definition, der kan forventes accepteret af alle parter.¹

Historiografisk burde en oversigt tage sit udgangspunkt i 1954 med Mousniers og Hobsbawms første forsøg på syntese.² For overskuelighedens skyld er her imidlertid foretrukket en saglig disposition. Fælles for alle, der har beskæftiget sig med kriseproblemet, er deres påvisning af eller antagelse af, at det 17. århundredes økonomi prægedes af tilbagegang eller stagnation, men argumentationen bygger ofte på vilkårligt valgte indikatorer eller på prishistoriske data, hvis relevans for aktivitetsniveauet ikke er bevist. I det første hovedafsnit skal det derfor her søges bestemt, hvad vi i dag ved om aktiviteten inden for de vigtigste økonomiske sektorer i det 17. århundrede. I det andet hovedafsnit refereres og diskuteres de mere væsentlige blandt de tolkninger af det 17. århundredes krise, der til nu er fremsat. Gennemgangen af den nyere litteratur om det 17. århundredes økonomi og af de forskellige »modeller« for det 17. århundredes krise afslører overraskende, at bevægelserne i den offentlige sektors andel i samfundets forbrug og produktion sædvanligvis er blevet ignoreret af de historikere, der har beskæftiget sig med det 17. århundredes krise. I sidste afsnit fremsættes derfor, foreløbig som hypotese, den teori, at de krisesymptomer, der lader sig iagttage, i vid udstrækning skyldes en hurtigere vækst i den offentlige sektor end i den samlede produktion.

I

»ET LE XVIIe siècle n'est un siècle »triste« qu'a condition de définir scientifiquement une tristesse de longue durée, s'il en existe.«³ Men hvordan definerer man en »tristesse de longue durée«? Svaret er under ubegrænset adgang til statistisk materiale enkelt: definitionen må knytte sig til serierne vedrørende forbrug, beskæftigelse, produktion, økonomisk

¹ Enkelte historikere har taget afstand fra krisebegrebet, således A. D. Lublinskaya, *French absolutism: The crucial phase 1620–29*, Cambridge 1968, der benægter krisens eksistens. Ivo Schöffer, *Did Holland's Golden Age co-incide with a period of crisis?*, *Acta Historiae Neerlandica* I, 1966, mener, at det vil være rigtigere at tale om »demarcation« og »redistribution« end om »crisis«. Se også P. Goubert, *Louis XIV et vingt millions de français*, 1966, s. 139.

² R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles = Histoire générale des civilisations*, t. IV, 1954, 3e éd., 1963; E. Hobsbawm, *The general crisis of the European economy in the seventeenth century*, *Past and Present* no.s 4–5, 1954. Sidstnævnte er genoptrykt med en efterskrift af forf. i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe 1560–1660*, 1965.

³ R. Romano, *Encore la crise de 1619–1622*, *Annales E.S.C.* 19, 1964, s. 37.

vækst etc., og påvisningen af lange som af korte svingninger må ske på basis af disse rækker.

En sådan »korrekt« fremgangsmåde er udelukket ved studiet af det 17. århundrede. Definitionen må vi hente fra den statistiske tidsalder, men metoden må tilpasses den præstatistiske tidsalders vilkår; vi kan ikke skaffe os de statistiske rækker, vi har brug for, vi må derfor bruge, hvad vi har. Det må imidlertid være et elementært metodisk krav, at de indikatorer, fra hvilke vi slutter til de europæiske konjunkturer, må omfatte hele Europa, eller at vi i det mindste har en ret sikker viden om lakunerens omfang. Slutninger fra lokalt eller sagligt begrænsede serier er principielt utilladelige. Det er et princip, der ofte er blevet overtrådt i litteraturen,⁴ men det bør tilføjes, at det først er på grundlag af de seneste års forskning, at det er blevet muligt at efterleve det blot nogenlunde. I det følgende skal forskningens nuværende stilling inden for de fire sektorer befolkningsforhold, landbrug, industri og international handel søges resumeret ud fra kravet om dækning eller tilnærmet dækning af den samlede europæiske konjunkturudvikling.

Demografi. Vor viden om den nyere tids europæiske befolkningshistorie er blevet væsentligt øget i de sidste årtier. Men litteraturen er spredt, ofte meget specielt eller lokalt afgrænset, og vanskeligere tilgængelig for ikke-specialisten, jo mere de statistiske metoder forfines.

Oversigtsartikler skulle være den generelt arbejdende historikers trøst og redning, men desværre kan der ikke i øjeblikket henvises til fuldt tilfredsstillende og ajourførte oversigter. Helleiners afsnit i Cambridge Economic History, bd. IV⁵ forelå udarbejdet allerede i 1955 og medtager således ikke resultaterne af de senere års vigtige undersøgelser. Dets praktiske værdi formindskes yderligere derved, at det i overensstemmelse med redaktionsprincipperne for Cambridge Economic History fremtræder udokumenteret og løsrevet fra den tilgrundliggende forskning. Den meget fyldige bibliografi afhjælper kun delvis, og i al fald kun for så vidt angår litteratur udkommet før 1955, denne mangel for den læser, der ønsker at tage stilling til argumentationen eller arbejde videre med problemerne. Af nyere dato og gennemdokumenteret, men desværre jo

⁴ En så væsentlig serie som John U. Nef's beregninger af den engelske kulproduktions omfang i *The rise of the British coal industry*, London 1932, vol. I s. 19-21 og vol. II s. 379-389, der viser betydelig fremgang gennem hele det 17. århundrede, er blevet ignoreret, mens langt mindre betydelige serier vedrørende f. eks. sæbeproduktionen i Amsterdam er blevet anvendt i argumentationen. Et andet eksempel er argumentationen på grundlag af et enkelt lands udredninger til Asien, se ndf. s. 486-87.

⁵ Karl F. Helleiner, *The population of Europe from the Black Death to the eve of the vital revolution*, Cambridge Economic History of Europe, vol. IV, Cambridge 1967.

noget vanskeligere tilgængelig for danske læsere, er Ivo Schöffers oversigt fra 1961 i *Tijdschrift voor Geschiedenis*.⁶

Af særlig interesse for kriseproblematikken er de samlede bevægelser i befolkningstallene. Der kan nu næppe være tvivl om, at det 16. århundredes befolkningstilvækst i det 17. århundrede afløstes af stagnation eller i bedste fald svagere vækst. Det demografiske kulminationspunkt synes at have ligget tidligere i syd end i nord, således at der gennem århundredet skete en befolkningsmæssig forskydning fra Middelhavet mod Kanalegnene. Kastilien, den italienske halvø (men ikke øerne) og Tyskland rantes af en ret betydelig befolkningstilbagegang i første halvdel af det 17. århundrede.⁷ Katalonien havde en vis befolkningstilvækst endnu i det 17. århundredes første halvdel, men rantes fra ca. 1630 af stagnation.⁸ Både de sydlige og de nordlige Nederlande synes at have fulgt en tilsvarende linje.⁹ Danmark og Polen led betydelige befolkningstab i forbindelse med Karl Gustav-krigene.¹⁰ Englands befolkning antages at være vokset i det 17. århundrede, men det er sandsynligt, at fremgangen især faldt i århundredets første halvdel.¹¹ For Frankrigs vedkommende begyndte århundredet med en befolkningsforøgelse, der dog må ses på baggrund af tabene under borgerkrigene i det 16. århundredes slutning. Den videre udvikling viser ret store regionale forskelle, hovedindtrykket er imidlertid moderat fremgang til midten af århundredet i Nordfrankrig, til 1675/80 i Sydfrankrig, derefter stagnation eller tilbagegang.¹² I

⁶ Ivo Schöffers, *De demografie van het oude Europa*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 74, 1961, s. 1-31.

⁷ K. J. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, 1937-61, især Bd. III s. 350-54; Günther Franz, *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk*, 3. Aufl. 1961. For Kastiliens vedkommende er usikkerheden størst. Sandsynligheden taler dog for, at omslaget indtrådte i forbindelse med pesten 1599-1600. E. J. Hamilton, *The decline of Spain*, *Econ. Hist. Rev.* First ser. VIII; J. H. Elliott, *The decline of Spain, Past and Present* no. 20, 1961, genoptrykt i *Crisis in Europe*, 1965; Hermann Kellenbenz, *The impact of growth on government: The example of Spain*, *Journal of Econ. Hist.* XXVII, 1967; J. Vicens Vives (ed.), *Historia social y economico de España y América* t. III, Barcelona 1957, s. 251-55.

⁸ J. Nadal & G. Giralt, *La population catalane de 1522 à 1717*, Paris 1960, s. 19-23. P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, t. I s. 617-20, 635, regner pesten 1650-53 for en kort afbrydelse i en langvarig fremgang.

⁹ J. A. Faber m. fl., *Population changes and economic developments in the Netherlands: A historical survey*, A. A. G. Bijdragen 12, 1965; R. Mols, *Die Bevölkerungsgeschichte Belgiens im Lichte der heutigen Forschung*, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Bd. 46, 1959.

¹⁰ S. Hoszowski, *The Polish Baltic trade in the 15th-18th centuries*, Poland at the 11th International Congress of Historical Sciences in Stockholm, Warszawa 1960, s. 119; Aksel Lassen, *Fald og fremgang*, Aarhus 1965.

¹¹ E. A. Wrigley, *Family limitation in preindustrial England*, *Econ. Hist. Rev.* Sec. ser. XIX, 1966.

¹² Denis Richet, *Croissance et blocage en France du XVe au XVIIIe siècle*, *Annales E.S.C.* 23, 1968; J. Meuvret, *Demographic crisis in France from the sixteenth*

1693, efter hungeråret, skal Frankrig have haft samme befolkning som et århundrede tidligere, ved religionskrigenes slutning.¹³

Det har tidligere været den almindelige opfattelse, at dødeligheden var den vigtigste variabel i det før-industrielle befolkningstal, og man har derfor kun kunnet bringe befolkningsudviklingen i relation til den almindelige økonomiske udvikling gennem de store katastrofer, hungersnød, pest og krig. Det er derfor af betydelig interesse, at det ved hjælp af en ny undersøgelsesteknik¹⁴ er lykkedes at påvise en langt større bevægelighed i fødselstallet end hidtil antaget. Der er tale om en så betydelig spændvidde både i tid og fra sted til sted, at man uden tøven har turdet tale om bevidst familieplanlægning.¹⁵ Vigtigste variabel er her kvindernes alder ved første ægteskabs indgåelse, men også graviditetsfrekvensen inden for ægteskaberne viser udsving, der må være et resultat af beslutninger begrundet i konjunkturerne¹⁶ eller i »mentalités collectives«.¹⁷

Denne iagttagelse baner vejen for en mere »human« og mindre mekanisk demografi. Wrigley har skitseret en befolkningsteori, hvor den malthusianske maksimering af befolkningen i forhold til tilgængelige fødevarer kun er et undtagelsestilfælde, svingninger under maksimum reglen,¹⁸ og han har givet udtryk for den opfattelse, at fødselsbegrænsning skabte basis for en forøgelse af realindkomsterne i England mellem midten af det 17. og midten af det 19. århundrede.¹⁹

Landbruget. For en omfattende vurdering af landbruget i det 17. århundrede (modsat detaljerede lokalstudier) er der i øjeblikket kun to metodiske muligheder, prishistorien og studiet af foldudbyttet. Hertil føjer sig naturligt de kendte data vedrørende handelen med korn.

Abel tegnede allerede for en årrække tilbage på grundlag af prishistoriske oplysninger fra det meste af Europa et billede af langtidskonjunk-

to the eighteenth century, *Population in history*, ed. D. V. Glass & D. E. C. Eversley, 1965; P. Goubert, *Recent theories and research in French population between 1500 and 1700*, sst.

¹³ P. Chaunu, *La civilisation de l'Europe classique*, Paris 1966, s. 254–55.

¹⁴ En kort redegørelse for »familierekonstitution« i E. A. Wrigley, *Family limitation in preindustrial England*, *Econ. Hist. Rev. Sec. ser. XIX*, 1966.

¹⁵ Wrigley, *anf. arb.*, s. 86 ff.; Chaunu, *anf. arb.*, s. 189 ff.

¹⁶ Chaunu, *anf. st.*

¹⁷ P. Goubert, *Disparités de l'ancienne France rurale*, *Cahiers d'histoire*, XII, 1967.

¹⁸ »The Malthusian model under which populations tend to approach a maximum rather than fluctuate well below this is perhaps an aberration in the history of populations from the more general model to which most animal societies conform, rather as the classical model of full employment is a limiting case of Keynesian employment theory«. Wrigley, *anf. arb.*, s. 103.

¹⁹ E. A. Wrigley, *A simple model of London's importance in changing English society and economy, 1650–1750*, *Past and Present* no. 37, 1967, s. 48.

turene i europæisk landbrug, som han stort set har kunnet fastholde i den reviderede udgave af bogen, der udsendtes i 1966.²⁰ Han konstaterede en afmatning i det 16. århundredes højkonjunktur allerede i årene straks efter 1600. Trediveårskrigen udbrud bragte atter stigende priser, der i Danmark, Frankrig og Norditalien holdt sig til 1620'erne, i Tyskland og Nederlandene til 1630'erne og i England, Belgien og Østrig til 1640'erne. Priserne lå derefter lavt i hele Europa til midten af det 18. århundrede, idet der dog i Tyskland kan konstateres en stigende tendens noget tidligere. Forklaringen på den langvarige depression vil Abel først og fremmest søge i den demografiske udvikling.

Abels materiale er ikke altid på højde med hans metode, for Frankrigs vedkommende støtter han sig således til d'Avenels stærkt forældede prisrækker, for Danmarks vedkommende er det de sjællandske kapitelstakster, der er hovedkilden. Hovedlinjerne i hans resultater er dog stort set blevet bekræftet af nyere prishistoriske undersøgelser,²¹ selv om der ikke er enighed om hans datering af omslaget i prisudviklingen. Især franske historikere har lidenskabeligt diskuteret det nøjagtige tidspunkt,²² men det vil sikkert være klogt at holde sig Abels egen advarsel for øje: »Viel leicht sollte man sich auch nicht so sehr um die Fixierung eines Wendepunkts bemühen. Es mag genügen, von einer Wende fläche zu sprechen, die sich mit leichtere Schwankungen über längere Zeiträume hinzog«.²³

I den hollandske landbrugshistoriker Slicher van Baths foldudbytteberegninger har vi fået et værdifuldt supplement til de prishistoriske undersøgelser.²⁴ Van Bath opererer med halvtredsårsperioder – om nogen søgen efter vendepunkter kan der således ikke være tale. Han mener at kunne konstatere tilbagegang i foldudbyttet i Tyskland i anden halvdel af det 16. århundrede; i England, Tyskland, Frankrig og Østeuropa i første halvdel af det 17. århundrede og i England, Frankrig, Tyskland og Skandinavien i anden halvdel af det 17. århundrede.²⁵ Flere har ytret betænkelighed ved van Baths meget heterogene materiale,²⁶ og der er da

²⁰ Wilhelm Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 2. Aufl., Hamborg og Berlin 1966.

²¹ En fortræffelig prishistorisk bibliografi, ført frem til 1965, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV, s. 605–615.

²² Se Denis Richet, *Croissance et blocage dans la France du XVe au XVIIIe siècle*, *Annales E.S.C.* 23, 1968, s. 760–63.

²³ W. Abel, *anf. arb.*, s. 143.

²⁴ B. H. Slicher van Bath, *De agrarische Geschiedenis van West-Europa (500–1850)* 1959; d. s., *De oogstopbrengsten van verschillende gewassen, voornamelijk graanen, in verhouding tot het zaazaaid, ca. 810–1820*, A. A. G. Bijdragen 9, 1963; d. s., *Yield Ratios 810–1820*, sst. 10, 1963; d. s., *Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe occidentale*, A.A.G.-Bijdragen 12, 1965; d. s., *Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, sst. 13, 1965.

²⁵ Slicher van Bath, *Oogstopbrengsten*, s. 74–80.

²⁶ Se f. eks. Fridlev *Skrubbeltrang* i *Historisk Tidsskrift* 12. rk. I, s. 391–94.

heller ingen tvivl om, at flere data og en mere indgående kritik af det indsamlede materiale ville øge tilliden til resultaterne. På den anden side forekommer de konstaterede udsving så signifikante, at man allerede på det foreliggende grundlag tør regne med, at de konstaterede tendenser er i overensstemmelse med den faktiske udvikling. Også van Bath vil søge hovedårsagen til landbrugsdepressionen i den demografiske udvikling. Den omstændighed, at tilbagegangen i foldudbyttet faldt sammen med stagnerende eller faldende priser, afslører, at den virksomme faktor må søges på efterspørgselssiden.²⁷

Abels og van Baths resultater bekræftes af de oplysninger der foreligger med hensyn til kornomsætningens omfang. Faber²⁸ tager sit udgangspunkt i en ganske ukritisk anvendelse af sundtoldstabellerne, men hans slutning, at der skete en væsentlig reduktion i den baltiske korneksport fra midten af det 17. århundrede lader sig næppe bestride. Til samme resultat kommer Jeannin²⁹ efter en metodisk langt mere avanceret analyse af det samme materiale.³⁰ Også Faber vil søge den virksomme faktor på efterspørgselssiden, dvs. i de demografiske forhold, selv om han også påpeger, at der muligvis var tale om øget dyrkning i Vesteuropa af nye afgrøder som majs, ris og boghvede. Denne sidste hypotese støttes af den franske landbrugshistoriker Jaquand.³¹ I denne sammenhæng vil det sikkert også være rimeligt at tage i betragtning, at England efter Restaurationen, og især efter indførelsen af »the bounty« i 1673, begyndte at gøre sig gældende som korneksportør til det vesteuropæiske marked.³²

Industri. Hvis vi opretholder kravet om, at de benyttede rækker skal kunne placeres i europæisk sammenhæng og ikke blot være lokalt eller specielt repræsentative, er der kun én industri, der lader sig vurdere, men det er til gengæld en af de vigtigste, nemlig vævningen af uldne stoffer. De foreliggende rækker er i vid udstrækning blevet taget til indtægt i argumentationen omkring krisens kronologiske placering og for krisens eksistens overhovedet. Et overblik over det foreliggende materiale tyder dog efter mit skøn på, at slutninger draget på grundlag af enkelte rækker har været forhastede. Det skal i det følgende søges påvist, at det samlede

²⁷ Slicher van Bath, *Agrarverhältnisse*, s. 145.

²⁸ J. A. Faber, *The decline of the Baltic grain trade in the second half of the seventeenth century*, *Acta Historiae Neerlandica* I, 1966.

²⁹ P. Jeannin, *Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*, *Revue Historique* CCXXXI, 1964.

³⁰ Jf. også S. Hozzowski, *The Polish Baltic trade in the 15th-18th centuries*, Poland at the 11th International Congress of Historical Sciences in Stockholm, Warszawa 1960; A. Soom, *Der baltische Getreidehandel im XVII Jahrhundert*, 1961.

³¹ J. Jaquand, *La production agricole dans la France du XVIIe siècle*, *Dix-septième Siècle* nos 70-71, 1966, s. 32.

³² C. Wilson, *England's apprenticeship, 1603-1763*, London 1965, s. 146 f.; R. Davis, *English foreign trade, 1660-1700*, *Econ. Hist. Rev. Ser. VIII*, 1954.

materiale nok viser stor bevægelighed, men ikke støtter teorien om en generel europæisk depression.

Tilbagegangen i den italienske uldindustri klassiske centre er indiskutabel nogle årtier ind i det 17. århundrede. En vis fremgang i den rurale industri og i nye centre har efter Cipollas mening ikke kunnet opveje tilbagegangen i byer som Firenze, Venezia og Milano.³³ Den kastilianske uldindustri stagnerer fra slutningen af det 16. århundrede, men om egentligt forfald synes der først at være tale fra det 17. århundredes midte.³⁴ Den katalonske industri synes at have været i vanskeligheder fra o. 1620.³⁵

Til denne tilbagegang i Middelhavsområdet svarede på den anden side en fremgang i den nordvesteuropæiske eksport af tekstiler til Syd-europa, Levanten og Asien.³⁶ Det vigtigste nederlandske tekstilcenter, Leiden, var i fortsat fremgang til 1654, fra 1630 til dette tidspunkt steg værdien af den årlige produktion fra ca. 4 millioner fl. til ca. 9 millioner fl. Fra 1650'erne til slutningen af århundredet faldt produktionsværdien jævnt til ca. 5-6 millioner fl. Bag disse totale bevægelser i Leidens produktion ligger en kvalitetsmæssig omlægning, der især er vigtig for forståelsen af den samtidige udvikling i den engelske væveindustri. Nederlænderne koncentrerede sig i stigende grad om produktionen af de dyrere kvaliteter, mohair og klæde, mens produktionen af de billigere »new draperies« var i tilbagegang allerede fra 1620'erne.³⁷

Der foreligger ikke for Englands vedkommende nogen egentlig produktionsstatistik, den mest værdifulde serie er eksporten af klæde fra

³³ Carlo M. Cipolla, *The decline of Italy: The case of a fully matured economy*, Econ. Hist. Rev. Sec. ser. V, 1952; Domenico Sella, *Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise*, Annales E.S.C. 12, 1957. Begge disse artikler er genoptrykt i revideret form i Brian Pullan (ed.), *Crisis and change in the Venetian economy*, London 1968. Domenico Sella, *Commerci e industrie a Venezia nel secolo XVII*, Venezia-Roma 1961; R. Romano, *À Florence au XVIIe siècle*, Annales E.S.C. 7, 1952.

³⁴ Hermann Kellenbenz, *The impact of growth on government: The example of Spain*, Journal of Econ. Hist. XXVII, 1967, s. 356-57; Felipe Ruiz Martin, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*, Paris 1965, s. CVIII-CIX.

³⁵ P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, Paris 1965, t. I, s. 593-94.

³⁶ C. Wilson, *Cloth production and international competition in the seventeenth century*, Econ. Hist. Rev. Sec. ser. XIII, 1960; F. J. Fisher, *London's export trade in the early seventeenth century*, Econ. Hist. Rev. Sec. ser. III, 1950; R. Davis, *English foreign trade, 1660-1700*, Econ. Hist. Rev. Sec. ser. VIII, 1954.

³⁷ N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, vol. III, Haag 1939, s. 924-27, jf. tabel 114 s. 941; C. Wilson, *Cloth production and international competition*, s. 214. R. Romano tolker Posthumus i den stik modsatte retning, idet han hævder, at der fra 1620'erne skete en kvalitetsforringelse, *Una crisi economica: 1619-1622*, Rivista Storica Italiana LXIV, 1962, s. 505 m. henv. til Posthumus' anf. arb. s. 941-46. Det må dog bero på en fejllæsning. Det er rigtigt, at producenterne af de billige kvaliteter søgte at imødegå konkurrencen med en yderligere kvalitetsforringelse, men langt vigtigere var ekspansionen i produktionen af klæde (især i årene o. 1635-o. 1655) og af mohair (især efter 1650).

London.³⁸ Serien er ikke ubrudt (17 år i tidsrummet 1601–40), men den bærer klart præg af stagnation efter kulminationen i 1614. Det bør dog tilføjes, at sendingernes værdi utvivlsomt har været stigende, idet en stadig større del af klædet eksporteredes appreteret og farvet og ikke som tidligere som halvfabrikata.³⁹

Men denne eksportstatistik omfatter alene klædet, ikke de såkaldte »new draperies«, lettere og i reglen billigere stoffer, der produceredes i stigende omfang gennem det 17. århundrede, uden at det dog er muligt at give noget kvantitativt udtryk for udviklingen. Kun i 1630'erne synes der at have været tilløb til overproduktion af »new draperies«. ⁴⁰ Romano mener på grundlag af Hinton's opgørelse af alle stoffer, der eksporteredes gennem Øresund, at kunne konstatere, at kulminationen også i den samlede eksport faldt i det 17. århundredes andet årti. Om denne slutning er korrekt er tvivlsomt, i al fald fortsatte fremgangen i den nederlandske tekstileksport til Østersøområdet frem til 1640'erne.⁴¹ Omlægningen fra produktionen af klæde til produktionen af new draperies var en afgørende strukturkrise i engelsk industri, men det er næppe berettiget at tolke den som udtryk for europæisk regression. Imod en sådan tolkning taler de modsatte bevægelser i engelsk og nederlandsk industri. Wilson finder årsagerne til den komplementære udvikling især i de engelske producenters lettere adgang til kamgarn og i de højere produktionsomkostninger, især højere løn i Nederlandene. I de billigere kvaliteter kunne nederlænderne ikke konkurrere med den engelske ruralindustri.⁴²

I de sydlige Nederlande, i Ghent og Brügge, kan der påvises en udvikling, der stort set svarer til Leidens. Produktionen af de billigere kvaliteter ophørte, fordi byernes vævere ikke kunne konkurrere på prisen med ruralindustrien, til gengæld viste de betydelig smidighed i omstillingen til en produktion af luksusvarer. Efter Craeybeckx' skøn var de to byers tekstilindustri i fortsat fremgang til århundredets sidste årtier, hvor

³⁸ B. E. Supple, *Commercial crisis and change in England 1600–1642*, London 1959, s. 258.

³⁹ Sst. s. 149–52.

⁴⁰ C. Wilson, *England's apprenticeship*, s. 77–78.

⁴¹ R. Romano, *Una crisi economica*, s. 503. Romano mener, at tallene for århundredets to første årtier skal forhøjes med 30 % under henvisning til den mere effektive kontrol i Sundet efter 1618. Men selv under denne forudsætning ville han, hvis han havde medtaget Hinton's opgørelse i samme tabel af den nederlandske eksport af uldne stoffer gennem Sundet, have kunnet konstatere, at den samlede tilførsel til Østersøområdet var i fremgang i al fald til 1630'erne. Tilbagegangen må efter al sandsynlighed placeres i de dårligt oplyste 1650'ere, men i 1680'erne er der atter klar fremgang. R. W. K. Hinton, *The Eastland trade and the common weal*, Cambridge 1959, s. 226–229.

⁴² C. Wilson, *Cloth production and international competition*, s. 217–21.

især den øgede protektionisme på eksportmarkederne ødelagde afsætningsmulighederne.⁴³

Heller ikke for Frankrigs vedkommende er det muligt at opstille en egentlig produktionsstatistik, men ved hjælp af andre kvantitative kilder har franske historikere kunnet danne sig et nogenlunde sikkert skøn over udviklingen i den nordfranske uldindustri i det 17. århundrede. Til 1610 er der rask fremgang, der dog må ses på baggrund af tilbagegangen under den sidste del af religionskrigene. Fremgangen fortsatte i roligere tempo til slutningen af 1620'erne. O. 1630 rammes industrien af en alvorlig krise, der fortsætter til slutningen af 40'erne. Både ved 1648 og 1659 kan der konstateres bedrede konjunkturer, og fra 1660 var der en langsom og usikker fremgang præget af omlægning til luksusproduktion, idet også i Frankrig produktionen af de billigere kvaliteter forlagdes til landdistrikterne. Fra o. 1680 er der klar fremgang på dette grundlag.⁴⁴ En tilsvarende udvikling er påvist i forholdet mellem Aachen og dens opland.⁴⁵

Der mangler mange detaljer i dette billede af den europæiske uldindustri; men én ting er sikker: man kan intet slutte med hensyn til de europæiske konjunkturer på grundlag af isolerede lokale eller nationale serier. Det er ikke vanskeligt at påvise regionale eller lokale kriser eller kriser i produktionen af bestemte kvaliteter, men hvor skulle man placere det 17. århundredes krise i tekstilindustrien? I århundredets begyndelse, hvis vi går efter de italienske eller kastilianske data, i 1614, hvis vi går ud fra eksporten af engelsk klæde, i 1630, hvis vi følger Deyon's resultater angående fransk industri, i 1654, hvis vi tager efter Leiden. Men på det tidspunkt var rekonstruktionen af den franske tekstilindustri nær, og Ghents og Brügges kommer først i vanskeligheder efter opsvinget i den franske uldindustri. Endelig synes den engelske produktion af new draperies ikke på noget tidspunkt at have været i alvorlige vanskeligheder, og det er sandsynligt at der gennem århundredet var en vis stigning i produktionen af billige stoffer i Øst- og Nordeuropa.⁴⁶

To strukturelle ændringer i tekstilindustrien forekommer nok så be-

⁴³ Jan Craeybeckx, *Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle particulièrement à Gand et à Bruges*, Studi in onore di Amintore Fanfani, t. IV, 1962.

⁴⁴ Pierre Deyon, *Variations de la productions textile aux XVIe et XVIIe siècles: sources et premiers résultats*, Annales E.S.C. 18, 1963, s. 939-55; d. s., *La production manufacturière en France au XVIIe siècle et ses problèmes*, Dix-septième Siècle, no.s 70-71, 1966, s. 53-56; Pierre Deyon & A. Lottin, *Évolution de la production textile à Lille aux XVIe et XVIIe siècles*, Revue du Nord 49, 1967; P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris 1960, s. 585-92.

⁴⁵ Herbert Kisch, *Growth deterrents of a medieval heritage: The Aachen woolen trades before 1790*, Journal of Econ. Hist. XXIV, 1964, s. 524-25.

⁴⁶ R. W. K. Hinton, *The Eastland trade and the common weal*, s. 104 og 156; B. E. Supple, *Commercial crisis and change in England*, s. 137-42.

tydningsfulde som de påviselige produktionssvingninger: omlægningen til ruralindustri og omlægningen til produktion af lettere stoffer. Det antages i almindelighed, at det 17. århundrede var en vigtig fase i udviklingen af ruralindustri efter forlagssystemet,⁴⁷ og det er således sandsynligt, at der bag stagnation eller tilbagegang i byernes industri ofte skjulte sig en forlægning af produktionen til landdistrikterne. Men da et af hovedmotiverne til en sådan forlægning netop var ønsket om at unddrage sig byernes lavsregulering og beskatning, dvs. de institutioner, der har sikret os hovedmassen af kilderne, vil vi næppe nogen sinde med sikkerhed kunne afgøre denne forlægnings omfang og rytme. Heller ikke for den anden strukturforskydning, den ændrede smag med hensyn til stofferne, kan vi give præcist udtryk, men hovedlinjen tegner sig tydeligt, fra det svære klæde i retning af lettere uldstoffer eller blandede stoffer, mohair og silke og i århundredets anden halvdel de indiske bomuldsstoffer.

International handel. Heller ikke de serier, der er til rådighed for en vurdering af den internationale handels omfang tillader entydige slutninger med hensyn til det europæiske konjunkturforløb. Den af Chaunu påviste tilbagegang i handelen fra Sevilla på spansk Amerika er ubestridelig. Det maksimale punkt var 1608, et bevægeligt 13-årsgennemsnit kulminerer i 1614–15, derefter var der et fald i den årligt ekspederede tonnage til århundredets midte, til et niveau, noget under halvdelen af maksimum.⁴⁸ Seriens begrænsninger er dog ikke uden interesse. Chaunu standser ved 1650, Hamilton samlede tallene for import af amerikansk sølv frem til 1660,⁴⁹ begge regner med fortsat depression gennem resten af århundredet, men Morineau har for nylig påvist, at sølvimporten fra spansk Amerika mellem 1661 og 1700 var langt større end hidtil antaget, og tange-rede rekordhøjderne fra det 16. århundredes slutning.⁵⁰ Også seriens begrænsning til *spansk* Amerika er vigtig. Som Chaunu selv påpeger, fandtes der ved det 17. århundredes begyndelse »des autres Ameriques«.

⁴⁷ Hermann Kellenbenz, *Industries rurales en Occident de la fin du moyen age au XVIIIe siècle*, Annales E.S.C. 18, 1963, s. 877–78; E. L. Jones, *Agricultural origins of industry*, Past and Present no. 40, 1968; Slicher van Bath, *Die europäischen Agrarverhältnisse*, s. 147; d. s., *De agrarische Geschiedenis van West-Europa (500–1850)*, Aula-Bocken, Utrecht 1962, s. 240; P. Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, t. I, s. 596 ff.

⁴⁸ Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, t. VIII 2^a, s. 15 ff.

⁴⁹ E. J. Hamilton, *American treasure and the price revolution in Spain (1501–1650)*, Cambr. Mass. 1934, s. 34.

⁵⁰ Michel Morineau, *d'Amsterdam à Séville: de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir?*, Annales E.S.C. 23, 1968, s. 196. Allerede fra femåret 1656–60 til femåret 1661–65 steg importen fra 3,4 mill. pesos de mina til 28,8 mill. pesos de mina. Rekordene fra 1591–95, 35,2 mill. pesos, blev overgået i 1676–80, 1686–90 og 1696–1700. I intet femår efter 1661 lå importen under 22 millioner pesos de mina.

Braziliens sukkerproduktion var i kraftig fremgang, og englænderne og hollænderne begyndte deres aktiviteter i Amerika netop i de år, hvor den spanske handel gik tilbage. De nye konkurrenter kunne næppe opveje tilbagegangen i Sevilahandelen i århundredets første årtier, men det er sandsynligt, at de kunne det kort efter århundredets midte.⁵¹

Sundtoldregnskaberne er som bekendt meget vanskelige at tolke, undtagelser og smugleri begrænser den vægt, man kan tillægge tabellernes oplysninger. Jeannin har søgt at korrigere sundtoldtabellerne ved hjælp af toldregnskaberne fra Königsberg.⁵² I den således rensede serie falder vendepunktet i Østersøhandelen i årene omkring århundredets midte. Tiden mellem 1620 og 1650 præges ganske vist af voldsomme svingninger i handelen mellem Østersøområdet og Vesteuropa, men man kan endnu ikke tale om en varig depression, tilbageslagene kan henføres til kortvarige produktionskriser, dvs. misvækst i Østersøegnene eller til politiske forhold. 1650'erne og 60'erne viser derimod egentligt depressive træk, først mellem 1668 og 1680 viser de forskellige varegrupper én for én atter fremgang. Årene 1680–89 har den største omsætning i århundredets anden halvdel.

Til denne nuancering af kronologien, der især retter opmærksomheden mod 1650–70, slutter sig også en nuancering med hensyn til varegrupper. Ikke alle varegrupper ramtes lige hårdt af tilbagegangen. Hårdest ramt var kornet, mens industriråvarer og skibsbygningsmaterialer ikke viste nær den samme tilbagegang, hverken i pris eller i omsætningens størrelse.⁵³ Jeannin konkluderer: »... la conjoncture défavorable n'a pas empêché un progrès notable de secteurs industriels importants«. – Det 17. århundrede var ikke »une période de regression sur tous les plans«.⁵⁴

Også handelen på Asien er blevet anvendt i argumentationen omkring kriseteorien.⁵⁵ Det gælder imidlertid her som på andre områder, at den argumentation, der er ført på grundlag af isolerede serier, er vildledende. Foretager man en optælling af alle de udredninger, der fandt sted i Europa i det 16. og 17. århundrede med asiatisk havn som destination, fremtræder der et billede, der nærmest bevæger sig modsat de andre kendte serier for den europæiske handels omfang. En stagnation eller

⁵¹ C. Wilson, *England's apprenticeship*, s. 56–57; R. Davis, *The rise of the English shipping industry*, 1962, kap. XIII.

⁵² P. Jeannin, *Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe*, *Revue Historique* CCXXXI, 1964.

⁵³ Jf. R. W. K. Hinton, *The Eastland trade and the common weal*, s. 105–112.

⁵⁴ Jeannin, *anf. arb.*, s. 337, 340.

⁵⁵ R. Romano, *Una crisi economica*, s. 519, refererer til de hollandske udredninger; P. Chaunu, *Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle: Problèmes de fait et de méthode*, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, t. IV, Milano 1962, refererer til tallene for portugisiske udredninger. De udvalgte serier støtter i begge tilfælde den af forfatterne foretrukne kronologi.

svag stigning fra midten af det 16. århundrede afbrydes af kraftig ekspansion 1601–20, dvs. sammenfaldende med tilbagegangen i Sevilla-handelen. En stagnationsperiode 1621–50 afløses af en ny kraftig ekspansion 1651–70, dvs. samtidig med de største vanskeligheder i Østersøhandelen. Århundredets sidste årtier viser atter stagnation eller svag fremgang. Et interessant træk, der afsløres af denne optælling, er, at der her som inden for uldindustrien kan påvises et klart komplementært forhold mellem den engelske og den nederlandske aktivitet, i al fald i det 17. århundredes sidste fire årtier.⁵⁶

Denne komplementaritet, der var samtidige iagttagere så bevidst, er muligvis blevet undervurderet af nutidens mere vækst- og konjunkturbevidste historikere.⁵⁷ De årtier i midten af århundredet, hvor vanskelighederne synes at have været størst i spansk, tysk, fransk og engelsk økonomi, var også den nederlandske storhedstid.⁵⁸ Da den nederlandske handel i århundredets sidste årtier begyndte at vise svaghedstegn – tilbagegangen dateres tidligst fra 1672⁵⁹ – var andre rede til at træde i stedet. Eller er rækkefølgen den omvendte? Hvor stor en rolle spillede den franske og engelske protektionisme for de nederlandske købmænds konkurrenceevne? Den engelske udenrigshandels fremgang efter 1660 er et velkendt fænomen, som R. Davis har givet et mere præcist udtryk, en fremgang på ca. 50 % i løbet af århundredets sidste fire årtier.⁶⁰ Men også den franske udenrigshandel og skibsfart var efter Delumeau's opfattelse inde i en ekspansionsperiode 1660–90 i en grad, der efter hans mening gør det urimeligt at knytte Frankrig til »la conjoncture méridionale«.⁶¹ Og endelig var også den dansk-norske søfart og aktivhandel i fremgang i århundredets sidste årtier.⁶²

Den økonomiske krise. Hvad kan vi efter denne gennemgang af de generelle økonomiske indikatorer udlede om det 17. århundredes krise?

⁵⁶ Niels Steensgaard, *European shipping to Asia 1497–1700*, vil fremkomme i *Scand. Econ. Hist. Rev.* i løbet af 1970.

⁵⁷ Francis Bacon's klassiske formulering: »the increase of any estate must be upon the foreigner (for whatsoever is somewhere gotten is somewhere lost)«, *Essays*, *Everyman's Library* 1962, s. 45, udtrykker en tankegang, der kommer til udtryk hos mange andre merkantilistiske teoretikere og statsmænd. E. F. Heckscher, *Merkantilismen*, 2. uppl., Stockholm 1953, Bd. 2, s. 18–22.

⁵⁸ Ivo Schöffer har i *Did Holland's Golden Age co-incide with a period of crisis*, *Acta Historiae Neerlandica* I, 1966, kritiseret krisebegrebet ud fra dette synspunkt.

⁵⁹ C. Wilson, *The economic decline of the Netherlands*, *Econ. Hist. Rev.* First ser. IX, 1939, s. 111–127, lægger den definitive tilbagegang så sent som o. 1730.

⁶⁰ R. Davis, *English foreign trade 1660–1700*, *Econ. Hist. Rev.* Sec. ser. VII, 1954.

⁶¹ J. Delumeau, *Le commerce extérieur français au XVIIe siècle*, *Dix-septième Siècle* no.s 70–71, 1966; jfr. P. Goubert, *Louis XIV et vingt millions de français*, 1966, s. 141–42.

⁶² Jørgen H. P. Barfod, *Danmark-Norges handelsflåde 1650–1700*.

Altomfattende er kun den demografiske krise og den dertil knyttede krise inden for landbruget. Tidligst ramt er Middelhavslandene, et ekstremt tilfælde er Tyskland, men intet europæisk land synes at have været udenfor. Her står vi over for et centralt problem. Bag en så omfattende demografisk krise må ligge et fundamentalt disharmonisk forhold i samfund eller milieu.

Naturligvis er dette forhold til stede i det 17. århundredes økonomi i alle dens aspekter, men forestillingen om en fælleseuropæisk krise også inden for handel og industri smuldrer bort, når vi betragter disse erhverv i europæisk sammenhæng. Udviklingen er urytmisk og ukoordineret, hvis der kan påvises et mønster er det komplementaritet snarere end konjunktur. Det passende metafor er vippen snarere end gyngen.

II

VI KAN nu med dette billede af krisen i tankerne forsøge en vurdering af de tolkninger af det 17. århundredes krise, der foreligger.

Konjunkturteorien. Denne teori har især tilslutning blandt de franske og fransk påvirkede historikere af Annalesskolen. Ved en vurdering af teorien må det tages i betragtning, at konjunkturbegrebet overhovedet i moderne fransk historieforskning er det primære teoretiske begreb; en diskussion af teoriens anvendelighed på det 17. århundrede må derfor også tage stilling til teoriens almene gyldighed eller forskningsmæssige værdi.

Romano⁶³ præciserede det som sin problemstilling at finde den kronologiske grænse mellem det ekspanderende 16. århundrede og det stagnerende 17. århundrede. Hans metode er sammenstillingen af statistiske rækker hentet fra næsten alle dele af Europa. Efter ad denne vej at have undersøgt perioden 1560–1660 mener han at kunne bestemme vendepunktet til den internationale handelskrise 1619–22. Det er sympatisk, at Romano frem for vag tale om korte og lange århundreder har prøvet at præcisere vendepunktet, men det åbner naturligvis også hans argumentation for kritik. Man kan ikke helt frigøre sig for et indtryk af, at hans heuristiske princip har været seriernes evne til at illustrere hans foretrukne kronologi. Det er vanskeligt at se, med hvad ret sæbeproduktionen i Amsterdam skal inddrages, når svensk kobber og engelsk kul er holdt udenfor. Hertil kommer, at det for mange af Romanos indikatorer er iøjnefaldende, at omslaget står i forbindelse med genoptagelsen af den spansk-nederlandske krig, mens derimod sammenhængen med et varigt konjunkturuomslag er mindre overbevisende.

⁶³ R. Romano, Tra XVI e XVII secolo: una crisi economica, Rivista Storica Italiana LXXIV, 1962.

Bag omslaget i de generelle konjunkturer finder Romano et omslag i landbrugets forhold: en periode af ekspansion og innovation i landbruget afløstes ved overgangen til det 17. århundrede af en seigneurial reaktion. Indtjeningen forøgedes ud over produktiviteten med et fald i bøndernes realindkomst til følge. I en efterskrift til afhandlingen⁶⁴ udbyggede han denne teori med et ræsonnement, der sikkert har relevans mange steder i Europa, nemlig generationsskiftets betydning for holdningen til afkastningen af den investerede kapital. Første generation sammenlignede afkastningen med udgifterne til jordkøb og jordforbedring, anden eller tredje generation sammenlignede afkastningen med jordens potentielle salgsværdi og fristedes derved til at skrue indtjeningen i vejret uden nye investeringer.

Romano erkender dog, at der i landbrugets udvikling i det 17. århundrede var væsentlige kronologiske nuancer. I Nederlandene mener han ikke, at der kan være tale om stagnation før o. 1670, muligvis gælder det samme for Englands vedkommende, men i resten af Europa er landbruget efter Romanos mening i stagnation fra begyndelsen af det 17. århundrede, og produktionen i tilbagegang, når man når midten af århundredet.

Romano placerer sig mellem de økonomiske historikere, der i årene omkring 1960 reagerede mod den monetære tolkning af prisrevolutionen og dens afmatning, der havde været fremherskende siden Hamilton's berømte arbejde om prisrevolutionen i Spanien.⁶⁵ Det omslag Romano ønskede at påvise var ikke et omslag i prisudviklingen afledt af bevægelser i sølvproduktionen – »man finder miner, når man har brug for dem«, siger han⁶⁶ – men et omslag i de reelle produktionsforhold. I overensstemmelse hermed gør han ikke brug af det prishistoriske materiale i sin analyse. På dette punkt er der en klar forskel i metode mellem på den ene side Romano, på den anden side *P. Chaunu*, der i højere grad end Romano har præget de senere års debat om det 17. århundredes økonomiske krise.

Chaunus udgangspunkt er hans studier over handelen på spansk Amerika og Filippinerne,⁶⁷ men han har i en række afhandlinger og store anmeldelser siden søgt at generalisere de iagttagelser, han i den forbindelse

⁶⁴ R. Romano, *Encore la crise de 1619-1622*, *Annales E.S.C.* 19, 1964.

⁶⁵ Se f. eks. Carlo M. Cipolla, *La prétendue »révolution des prix«, réflexions sur l'expérience italienne*, *Annales E.S.C.* 10, 1955; I. Hammarström, *The »Price-Revolution« of the sixteenth century, some Swedish evidence*, *Scand. Econ. Hist. Rev.* V, 1957; F. Braudel og F. Spooner, *Les métaux monétaires et l'économie de XVIe siècle*, *Rapporti IV*, Firenze 1955.

⁶⁶ R. Romano, *Una crisi economica*, s. 509.

⁶⁷ Pierre & Huguette Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)* t. I-VII, Paris 1955-56 (tabelmateriale); Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, t. VIII, Paris 1959 (fortolkning); d. s., *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, Paris 1960.

gjorde med hensyn til konjunkturforløbet. I sin afhandling fra 1962 proklamerede han opdagelsen af korrelationen mellem priser og aktiviteter som en af den moderne historieforskningens store landvindinger.⁶⁸ Med dette udgangspunkt måtte han betragte det 17. århundrede som en periode med ikke blot faldende priser, men også med faldende aktivitet. Han understreger dog, at der ved overgang fra hausse til baisse ikke nødvendigvis behøver at være et absolut fald i produktionen; der kan være tale om en overgang fra »croissance« til »moindre croissance«.

Med samme metode som Romano, men med inddragelse af også det prishistoriske materiale, søgte han derpå at bestemme vendepunktet mellem det ekspansive 16. århundrede og det stagnerende 17. århundrede. Han mente at kunne påvise, at dette omslag fordelte sig i to nuancer, en »nuance précoce«, der indhentede Middelhavsområdet og spansk Amerika o. 1600, og en »nuance tardive«, der nåede det nord- og nordvest-europæiske område nogle årtier senere.

Det drejer sig for Chaunu mere om at beskrive i relation til konjunkturterminologien end om at forklare, men han skitserede dog en tolkning, der så de væsentlige årsager til konjunkturuomslaget i de demografiske og klimatiske forhold og i den omstændighed, at de ekspansive virkninger af opdagelserne var udtømt ved slutningen af det 16. århundrede. Klimaet har han siden opgivet, det sidstnævnte synspunkt har han derimod gentaget med en vending, der synes inspireret af Schumpeters innovationsteori: »en overgang til fase B i en tidsalder, hvor den teknologiske rigiditet indebærer, at den geografiske invention indtager den tekniske inventions plads«.⁶⁹

Chaunu har i senere arbejder ment at kunne konstatere, at der i det 17. århundrede var tale om ikke blot europæiske, men om verdensomspændende konjunkturbevægelser, »conjunctures globales«.⁷⁰ På mikropplanet har han i fransk landbrugshistorie og i fransk og belgisk prishistorie genfundet de samme rytmer og de samme kontinuitetsbrud.⁷¹

⁶⁸ P. Chaunu, *Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle: Problèmes de fait et de méthode*, Studi in onore di Amintore Fanfani, t. IV, 1962.

⁶⁹ P. Chaunu, *Réflexions sur le tournant des années 1630-1650*, Cahiers d'histoire XII, 1967, s. 264.

⁷⁰ P. Chaunu, *Brésil et l'Atlantique au XVIIe siècle*, Annales E. S. C. 16, 1961 (anm. af Frédéric Mauro, *Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle, 1570-1670*, Paris 1960, og C. R. Boxer, *The Dutch in Brazil*, Oxford 1956); d. s., *Manille et Macao, face à la conjoncture des XVIe et XVIIe siècles*, Annales E. S. C. 17, 1962 (anm. af C. R. Boxer, *The great ship from Amacon, Annals of Macao and the old Japan trade 1555-1640*, Lisboa 1959); d. s., *Pour une histoire économique de l'Insulinde au XVIe siècle*, Annales E. S. C. 19, 1964 (anm. af M. A. P. Meilink-Roelofs, *Asian trade and European influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Haag 1962).

⁷¹ P. Chaunu, *Sur le front de l'histoire des prix au XVIe siècle. De la Mercuriale au port d'Anvers*, Annales E. S. C. 16, 1961 (anm. af M. Baulant & J. Meuvret, *Prix des*

Endelig har han søgt at påvise, at også kunst og kultur i videste forstand var undergivet de samme konjunkturbevægelser som priser og aktivitet.⁷² For fuldstændighedens skyld må det endelig tilføjes, at Chaunu i sine senere arbejder synes at tillægge en 30-årsperiode, en »demikondratieff« større betydning end den århundredlange periode, der var i forgrunden i hans tidligere arbejder.⁷³

Chaunus synspunkter er blevet diskuteret, hvad angår de kronologiske nuancer, men den teoretiske kerne i hans argumentation er så vidt vides aldrig blevet draget i tvivl. Det er næppe overraskende i fransk sammenhæng, for Chaunu er fast forankret i moderne fransk historieforsknings teori og begrebsverden som udformet især af Simiand og Labrousse. Men for en ikke-fransk historiker er denne begrebsverdens videnskabelige værdi ikke ganske overbevisende.

Konjunkturbegrebet indebærer ikke, som man måske kunne fristes til at tro, en deterministisk eller entydig tolkning af årsagssammenhænge, det er et deskriptivt begreb, der søger at bryde de enkelte fænomeners eller seriers isolation ud fra den rimelige antagelse, at der består en indbyrdes sammenhæng mellem alle menneskelige aktiviteter. I denne betydning er konjunkturteorien det dynamiske modstykke til Braudels specielle form for »strukturalisme« og kan som denne betragtes som en reaktion mod den i Frankrig så forkætrede begivenhedshistorie. Som teoretisk princip er tanken naturligvis uangribelig.

Når det gælder den enkelte kritesituation er sammenhængen praktisk påviselig. Et alvorligt misvækstår havde ikke blot umiddelbare følger på det subsistensøkonomiske plan, men også middelbare og fjerne virkninger på det markedsøkonomiske plan⁷⁴ og for politiske og sociale forhold⁷⁵

céréales extraits de la Mercuriale de Paris t. I, Paris 1960, og Ch. Verlinden, Jan Craeybeckx m. fl., Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Loonen in Vlanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw), Gand 1959; d. s., Le XVIIe siècle, Problèmes de conjoncture, conjoncture globale et conjonctures rurales françaises, Mélanges Antony Babel, Genève 1963 (anm. af René Bachrel, Une croissance: La Basse Provence rurale (fin XVe – 1789), Paris 1961); d. s., Au XVIIe siècle, rythmes et coupures: À propos de la Mercuriale de Paris, Annales E. S. C. 19, 1964 (anm. af M. Baulant & J. Meuvret, Prix des céréales extraits de la Mercuriale de Paris t. II, Paris 1962).

⁷² P. Chaunu, Les crises au XVIIe de l'Europe réformée, Revue Historique CCXXXIII, 1965; d. s., Réflexions sur le tournant des années 1630-1650, Cahiers d'histoire XII, 1967; d. s., La civilisation de l'Europe classique, Paris 1966.

⁷³ Det kommer til udtryk allerede i den overfor anførte anmeldelse af René Bachrel (Mélanges Antony Babel, s. 353). Se endvidere Annales E. S. C. 19, 1964, s. 1178-79, og La civilisation de l'Europe classique, s. 373-78.

⁷⁴ Den klassiske model for »crise cyclique de l'ancien type« er udformet af E. Labrousse i Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle, Paris 1933. Det 17. århundredes franske subsistenskriser er især behandlet af J. Meuvret, se bibliografien i T. Aston (ed.), Crisis in Europe, s. 141-42. Labrousse's model er blevet kritiseret af W. Abel, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, 1966, s. 22-26.

⁷⁵ Et godt eksempel er sammenhængen mellem kornkrise og finanskriser i Nederlan-

gennem de forvrængninger i forbrugsmønstre og likviditet, en brat stigning i fødevarepriserne drog med sig.

Spørgsmålet er, om man kan beskrive denne sammenhæng i et rytmisk system af superimponerede hauser og baisses. Skal der være nogen mening i konjunkturteorien, må den adskille sig fra den traditionelle beskrivelse af det »einmalige« ved et fast system af klart definerede og empirisk efterviselige konjunkturbevægelser. Oprindeligt regnede Chaunu med fire typer, »cycles de Kitchin« på 2-3 år, »précycles de Juglar« på ca. 10 år, »variations intercycliques« af hvilke han mente at kunne påvise fire mellem 1500 og 1650 og »tendance majeure«, der stort set svarede til århundrederne, det ekspansive 16. århundrede, det stagnerende 17. århundrede osv.⁷⁶ Han har hertil siden føjet den 30 årige »demikondratieff«, således at det oprindelige »quadricycliske« system er blevet udbygget til et »quinquacyclisk« system.⁷⁷ Det er jo nok til at gøre stærke folk svimle, men værre bliver det, når man hos en anden tilhænger af konjunkturteorien, F. Mauro, finder en terminologi, der på flere punkter afviger fra Chaunus. Mauro regner med de samme to korte cykler som Chaunu, nemlig Kitchincyklusen og Juglarcyklusen, og med tre langtidsbevægelser, »tendance majeure«, der for Mauro strækker sig over flere århundreder, »mouvement séculaire«, der strækker sig over et enkelt århundrede, og »mouvement de longue durée«, der blot er et andet navn for den ca. 60 år lange Kondratieffcykel.⁷⁸

Man kunne dog let bære over med den terminologiske tåge, hvis de rytmiske bevægelser var konstaterbare, men som det er påvist i det foregående, har det vist sig vanskeligt for ikke at sige umuligt at vise blot nogenlunde samtidighed i de kendte serier; bevægelserne i det 17. århundredes handel og industri var komplementære snarere end konjunkturprægede. Der kan naturligvis føres et forsvar for konjunkturteorien under henvisning til de tidsmæssige forskydninger under konjunkturernes udbredelse – Chaunu opererer som nævnt selv med en »nuance précoce« og en »nuance tardive« – men det er et spørgsmål, hvor langt man kan trække de tidsmæssige forskydninger, og hvor mange cykler man kan stable oven på hinanden, før man er tilbage i Bacon's »whatsoever is somewhere gotten is somewhere lost«.

Klimateorien. Svenskeren *Utterström* har fremsat den hypotese, at der bag det 17. århundredes vanskeligheder skulle ligge en langvarig forringelse

dene 1557: Astrid Friis, An inquiry into the relations between economic and financial factors in the sixteenth and seventeenth centuries I, The two crises in the Netherlands in 1557, Scand. Econ. Hist. Rev. I, 1953, s. 193-217.

⁷⁶ P. Chaunu, Séville et l'Atlantique, t. VIII^a, 1. del, s. 15-31.

⁷⁷ »Grace à Bachrel on peut entrevoir le moment où une explication quinquacyclique se substituera utilement à l'ancienne hypothèse quadricyclique«. P. Chaunu, Le XVIIe siècle, Mélanges Antony Babel, s. 354.

⁷⁸ F. Mauro, l'Expansion européenne, Nouvelle Clio no. 27. Paris 1964, s. 308-15.

af landbrugets klimatiske vilkår.⁷⁹ Dette problem er siden da især blevet behandlet af franskmanden *Le Roy Ladurie*, der i metodisk henseende har søgt at bryde med, hvad han kalder den »anekdotiske« klimahistorie, og i stedet har søgt at konstruere en »seriel« klimahistorie, der bygger på homogene serier som årringe, gletsjernes udstrækning, og datoen for vinhøsten. Sidstnævnte serie lader sig flere steder i Europa føre tilbage til det 16. århundrede.⁸⁰

Le Roy Ladurie understreger som *Utterström*, at der bestod en nøje sammenhæng mellem de klimatiske forhold og høstudbyttet under primitive tekniske forhold, og at der derfor var en nøje sammenhæng mellem de klimatiske forhold og den før-industrielle økonomi overhovedet. Han erkender også eksistensen af den såkaldte »lille istid«, der fra midten af det 16. til midten af det 19. århundrede gav sig udtryk i maksimal gletsjerudstrækning. Men den lille istid står i forbindelse med vintertemperaturerne, der kun i marginale egne som Alperne og i Nordskandinavien var af betydning for høstudbyttet. Om en generel klimatisk forringelse af landbrugets forhold i det 17. århundrede mener *Le Roy Ladurie* ikke, at der kan have været tale. Der var nok misvækstår, men der var intet system i dem, de var endda sjældent generelle, oftest lokale.

Ikke alle har ladet sig overbevise af *Le Roy Laduries* argumentation. *Mousnier* fastholder således, at hyppig misvækst har skærpet de sociale modsætninger i det 17. århundredes Frankrig.⁸¹ Det må indrømmes *Mousnier*, at også den serielle klimahistorie har sine svagheder. De få dages regn, de få minutters hagl, der kunne betyde liv eller død, lader sig ikke aflæse af *Le Roy Laduries* serier. *Morineau* er gået et skridt videre og har skitseret en teori, i hvilken høstårenes tendens til at optræde i serier af »fede« og »magre« år er gjort til hovedårsagen til prisstigningerne. Enhver knaphedsperiode hævede priserne til et højere niveau, der ikke helt blev opgivet igen under de gode høstår. Efter *Morineaus* opfattelse skulle således de stagnerende kornpriser i anden halvdel af det 17. århundrede kunne forklares af en nogenlunde ubrudt række af gode høstår.⁸²

Hverken den »anekdotiske« eller den »serielle« metode kan med sikkerhed bekræfte eller afkræfte klimateorien. Afgørende er derimod van *Baths* resultater (se ovf. s. 480–81). Hvis det holder stik, at foldudbyttet var faldende i det 17. århundrede, må årsagen til de stagnerende eller faldende priser søges på efterspørgselssiden.

⁷⁹ G. Utterström, Climatic fluctuations and population problems in early modern history, Scand. Econ. Hist. Rev. III, 1955.

⁸⁰ E. Le Roy Ladurie, Histoire et climat, Annales E. S. C. 14, 1959; d. s., Climat et récoltes au XVII et XVIII siècles, Annales E. S. C. 15, 1960; d. s., Histoire du climat depuis l'an mil, Paris 1967, s. 280–86.

⁸¹ R. Mousnier, Fureurs paysannes, Paris 1967, s. 317–18.

⁸² M. Morineau, d'Amsterdam à Séville, de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir? Annales E. S. C. 23, 1968, s. 186 ff.

En kapitalismens krise. Den engelske historiker *E. J. Hobsbawm* har med anvendelse af den marxistiske terminologi søgt at tolke det 17. århundredes krise som en kapitalismens krise.⁸³ Han gik ud fra det noget betænkelige problem: hvorfor fortsatte det 16. århundredes kapitalistiske gennembrud ikke direkte over i det 18. århundredes industrielle revolution uden det 17. århundredes regressive mellemspil? Svaret, mente Hobsbawm, var, at der i denne periode fandt et sidste opgør sted mellem kapitalisme og feudalisme. Hvor kapitalisterne ikke kunne gennembryde den feudale samfundsstruktur, blev de »feudale kapitalister«, dvs. de blev parasitter på samfundsstrukturen i stedet for at omstyrte den.

I krisen lå imidlertid også kimen til dens overvindelse. Der fandt en økonomisk koncentration sted, både i virksomheder og regionalt, og gennem den merkantilistiske politik tilførtes der de kapitalistiske virksomheder kapital. Samtidig skete der ad omveje en udvidelse af både de koloniale markeder og hjemmemarkederne.

Hobsbawms tese er blevet skarpt og kyndigt kritiseret i overensstemmelse med hans egne teoretiske forudsætninger af *A. D. Lublinskaya*.⁸⁴ Mest slående forekommer hendes påvisning af Hobsbawms næsten umærkelige glidning fra en europæisk krise til en kapitalismens krise. Denne glidning forudsætter en institutionel samtidighed i Europa, der hverken er teoretisk sandsynlig eller empirisk påviselig. Hvis der var en generel økonomisk krise i det 17. århundrede, kan den ikke begrundes i den kapitalistiske udvikling, der naturligvis havde nået forskellige trin i de forskellige regioner.

Hertil kan på grundlag af de ovenfor anlagte synspunkter på den økonomiske krise føjes, at krisesymptomerne indenfor de kapitalistiske sektorer, handel og industri, forekommer langt mindre overbevisende end krisesymptomerne i befolkning og landbrug. Men Hobsbawm giver ikke nogen tilfredsstillende forklaring på, hvordan en krise i den kapitalistiske udvikling slår igennem i landbrug og befolkningstal.⁸⁵

Den politiske krise. Fælles for de forfattere, der hidtil er blevet omtalt, er, at det 17. århundredes krise for dem er en økonomisk krise, som det gælder at placere i sin sammenhæng eller fortolke; det er de økonomiske historikers 1600-talskrise. Når vi nu vender os til de politiske historikere, vender vi os ikke blot til en anden tolkning, men til et helt andet problem. For de politiske historikere gælder, at de mere eller mindre be-

⁸³ E. Hobsbawm, *The crisis of the seventeenth century*, *Past and Present* no.s 5-6, 1954, genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*.

⁸⁴ A. D. Lublinskaya, *French absolutism: The crucial phase 1620-29*, Cambridge 1968, s. 38-75.

⁸⁵ Se Lublinskayas kritik af Hobsbawms redegørelse for sammenhængen mellem »det andet livegenskab« i Østeuropa og kapitalismens krise, *anf. arb.*, s. 48-50.

tragter den økonomiske krise som given; problemet er for dem den politiske krise, der med større eller mindre snæverhed knytter sig til de mange revolter i århundredets midte.

Mousnier, den ene af krisebegrebets to fædre,⁸⁶ er næsten umulig at referere; hans opfattelse af det 17. århundredes krise er ikke en tese, men en syntese, en del af planen i et rigt nuanceret og åndfuldt arbejde om det 16. og 17. århundredes verdenshistorie. Hvor han peger på de specifikke årsager til 1600-tallets krise, er han sjældent vanskelig at imødegå.⁸⁷ Han fremhæver det lave subsistensniveau, men kan ikke afgøre, om, eller eventuelt hvorfor, det var lavere i det 17. århundrede end på et hvilket som helst andet tidspunkt. Han fremhæver afmatningen af prisstigningerne, som han knytter til de svigtende amerikanske sølvtilførsler, men som påpeget af Lublinskaya er lavprisperioderne 1600–1615 og 1660–80 næppe de værste i århundredet, især århundredets første tiår viste betydelig ekspansion overalt i Europa.⁸⁸ Men det er heller ikke de kausale forhold, der er hovedsagen for Mousnier; han skal bruge krisen for at illustrere et åndeligt klima, den søgen efter nye mønstre og nye veje i alle sektorer, der for ham er 1600-tallets essens. »Le XVIIe siècle est l'époque d'une crise qui affecte tout l'homme, dans toutes ses activités, économique, sociale, politique, religieuse, scientifique, artistique et dans tout son être, au plus profond de sa puissance vitale, de sa sensibilité et de sa volonté . . . L'État, le corps, la classe sociale, l'individu luttent sans cesse pour rétablir dans leur milieu et en eux-mêmes l'ordre et l'unité.«⁸⁹

Der kan ikke her være tale om en grundig analyse af Mousniers bog og øvrige betydelige forfatterskab,⁹⁰ kun nogle enkelte punkter skal fremdrages. Det er måske Mousniers største fortjeneste så overbevisende at have argumenteret for den sociale nuancering i det 17. århundredes samfund, især det 17. århundredes Frankrig. Samfundet kan ikke analyseres på grundlag af et klassekampskema, der er blevet til i det 19. århundrede. Det kan ikke analyseres alene ud fra horisontale skillelinjer, selv hvis vi supplerer klasseskemaet med adel og gejstlighed, kapitalistisk og bureaukratisk borgerskab. Gennem det franske samfund gik der også vertikale

⁸⁶ R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*=*Histoire générale des civilisations*, t. IV, 1954, 3e éd., Paris 1961.

⁸⁷ Se A. D. Lublinskaya, *French absolutism*, s. 9–16.

⁸⁸ *Sst.*, s. 15.

⁸⁹ R. Mousnier, *anf. arb.*, s. 159.

⁹⁰ Foruden de allerede omtalte arbejder kan nævnes: *Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde*, *Revue d'Hist. Mod. et Contemp.* IV, 1958; *La participation des gouvernés à l'activité des gouvernants dans la France de XVIIe et de XVIIIe siècles*, *Études Suisses d'Histoire Générale* XX, 1962–63, og den vigtige indledning til R. Mousnier (éd.), *Lettres et mémoires adressées au chancelier Seguier 1633–49*, Paris 1964.

skel, skel mellem provinser, klient- og patronatgrupperinger, et netværk af personlige forbindelser, der knyttede samfundet sammen og blottedes i samfundets interne konflikter.⁹¹

Mens Mousnier således har et forfriskende syn på de socialhistoriske klicheer, er det vanskeligt at acceptere hans syn på staten, på absolutismen og fiskalismen. Mousnier har i højere grad end nogen anden – og i stigende grad i de senere arbejder – fremhævet skattepressets helt afgørende betydning for den sociale og politiske uro. I *Fureurs paysannes* siger han om skatterne: »Les listes qu'on en peut dresser dans les archives font encore serrer les poings à l'érudit, pour tant blasé sur les misères.»⁹² Alligevel påtager han sig et defensorat for staten, i det mindste for det absolutistiske Frankrig, der afskærer ham fra yderligere analyse. Staten er for Mousnier ordenens og fremskridtets, ja, frihedens garant, absolutismen en opfyldelse af folkets behov. »L'absolutisme était le vœu des foules qui voyaient leur salut dans la concentration des pouvoirs aux mains d'un homme.»⁹³ »La France conçut le but: sauver les libertés européennes des prétensions des Habsbourgs à la domination universelle, . . .«;⁹⁴ »Les gouvernements français du XVIIe siècle furent des gouvernements de guerre, de dépression économique, de troubles sociaux. Ils prirent donc des aspects dictatoriaux.»⁹⁵ Og endnu i *Fureurs paysannes*, hvor han fremhæver skattepressets helt afgørende betydning for de folkelige opstande og påpeger, at det var staten, der brød med sædvaneretten, ikke de revolterende, der var revolutionære, forsvarer han den franske udenrigspolitik; krigene var nationale og Frankrig havde lange grænser at forsvare.⁹⁶ Krigene er i hans disposition en »circonstance«, noget udefra kommende, på linje med klimaændringer og internationale prisforhold.

I den spanske historiker *Vives'* opfattelse af det 17. århundredes politiske krise, som i hans opfattelse af absolutismen overhovedet, spillede krigen og staten også en afgørende rolle. I bevidst modsætning til klassekampteorien betragtede han den nyere tids europæiske stat som et resultat ikke af interne, men af eksterne konflikter. Når den århundredlange udvikling i retning af magtkoncentration i midten af det 17. århundrede blev afbrudt af en krise, søgte han en kompliceret snarere end en enkel

⁹¹ R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 321 ff. Mousniers antimarxistiske synspunkter er især blevet trukket skarpt op i forbindelse med hans polemik mod B. Porchnev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, Paris 1963, jf. ældre russisk (1948) og tysk (1954) udgave. Se *Recherches sur les soulèvements*, 1958, og *Lettres et mémoires*, 1964.

⁹² R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 308–09.

⁹³ R. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, s. 245.

⁹⁴ *Sst.*, s. 281.

⁹⁵ R. Mousnier, *La participation des gouvernés*, s. 216.

⁹⁶ R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 309–10.

forklaring. Han fremhævede følgende fire forhold: 1) Den økonomiske kontraktion. 2) De sociale dislokationer, især forskydningerne i jordejendomsforholdene efter et århundredes økonomisk ekspansion. 3) De særlig store militærudgifter i forbindelse med den taktiske udvikling. 4) Bureaokratiets voksende selvrådighed og opposition til staten. Det er endelig værd at fremhæve, at også Vives opfatter den økonomiske krise og krigen som noget, der udefra rammer staten.⁹⁷

Den engelske historiker *H. R. Trevor-Ropers* tolkning af det 17. århundredes krise⁹⁸ er sprogligt elegant og rig på slående formuleringer. Hans problemstilling er klart afgrænset, det drejer sig om »de samtidige revolutioner«, borgerkrigen i England, Fronnen i Frankrig, statskuppet 1650 i Nederlandene, Kataloniens, Portugals og Napolis oprør mod den spanske krone. Bag disse revolter søger Trevor-Roper en fælles faktor, der vil bringe den insulære engelske udvikling på linje med det kontinentale Europas – og, tør man vel tilføje, som vil kunne bruges til at gendrive den marxistiske opfattelse, at »the Puritan Revolution« var den første borgerlige revolution. Bag revolterne finder Trevor-Roper en modsætning mellem stat og samfund, en modsætning han udtrykker i begrebsparret court – country, hvor court står for renæssancestatens stadigt ekspanderende parasitiske bureaukrati, mens country står for den i videste forstand puritansk farvede opposition mod the court. Den revolutionære situation udviklede sig til krise, da økonomisk regression umuliggjorde fortsat ekspansion i statsapparatet, og fredsperioden i århundredets første tiår atter afløstes af krig. »Even in the 1590's even a far less expensive, more efficient bureaucracy had only been saved by peace: how could this much more outrageous system survive if the long prosperity of the sixteenth century or the saving peace of the seventeenth, should fail? – In fact, in the 1620's they both failed at once.«⁹⁹

Den revolutionære situation, der var fælles for de europæiske stater, udviklede sig forskelligt fra sted til sted. Spanien forblev ureformeret og stagnerede. Frankrig fik et reformeret og rensset bureaukratisk apparat og en merkantilistisk politik, der i almenvellets interesse greb tilbage til middelalderbyernes økonomiske politik, dvs. merkantilismen. I England mislykkedes monarkiets forsøg på at reformere sig selv under Salisbury og Cranfield, først efter en langvarig borgerkrig genindsattes dynastiet, men rensset for de grelleste misbrug. Og også i England fik den fornyede regeringsstil sit økonomiske udtryk i merkantilismen.

Trevor-Ropers tese diskuteredes ved et symposium, hvis eminente del-

⁹⁷ J. V. Vives, *Estructura administrativa estatal en los siglos XVI y XVII*, Rapports IV, Stockholm 1960, s. 5–8.

⁹⁸ H. R. Trevor-Roper, *The general crisis of the seventeenth century*, Past and Present no. 16, 1959, genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*.

⁹⁹ H. R. Trevor-Roper, *anf. arb.*, s. 79–80.

tagere enstemmigt tog afstand fra tesen i dens helhed.¹⁰⁰ Lettest spil havde de over for Trevor-Ropers brug af begreberne court og country, det var for nærliggende at opfatte court som den snævre hofkreds og vise, dels at der bestod opposition netop i hofcirklerne, dels at hofudgifterne i snæver forstand kun udgjorde en beskeden del af statsudgifterne. En så snæver betydning har det dog næppe været Trevor-Ropers hensigt at give begrebet court.¹⁰¹ Kritikken lader sig i øvrigt sammenfatte i to hovedpunkter. Trevor-Roper fremhævede udgifterne til det parasitiske bureaukrati, men i al fald i de officielle regnskaber vejede militærudgifterne langt tungere end nogen anden post. Ligeledes fremhævede Trevor-Roper, at krisen måtte opfattes som en reaktion mod den parasitiske stat, men det er for drastisk en forenkling. Revolterne rettede sig nok mod den parasitiske stat, men måske i endnu højere grad mod den reformerede eller reformerende stat.¹⁰² Linjerne er ikke klare, naturligvis ikke, men det synes dog som om det er den voksende statslige energi, statens angreb på hidtil utappede indtægtsreserver, snarere end den dekadente parasitisme, der fremkalder revolterne. 30'ernes »udenom-parlamentariske« styre i England, Olivares' forsøg på at inddrage vicekongedømmerne i en beskatning, der hidtil næsten udelukkende havde hvilet på Kastilien, kardinalernes brug af kommissærer, deres undergravelse af provinsialstænderne og i sidste instans Mazarins statslåns-politik, alt dette er tilløb til »modernisering« af finanserne ved tilsidesættelse af sædvanebestemte rettigheder, en tilsidesættelse, der ikke blot kunne føre over i en revolutionær situation, men som i sig selv var revolutionær.

Og dermed er vi ved den efter min mening centrale svaghed i Trevor-Ropers og til dels også Mousniers krisebegreb. Trevor-Roper tager sit udgangspunkt i revolterne,¹⁰³ men det er med ganske enkelte undtagelser ikke muligt at påvise revolutionære hensigter hos de revolterende. De

¹⁰⁰ Trevor Roper's »General Crisis«, Symposium, Past and Present no. 18, 1960, med deltagelse af R. Mousnier, J. H. Elliott, E. H. Kossmann, E. Hobsbawm, E. H. Hexter, Lawrence Stone og Trevor-Roper selv. De to førstnævnte indlæg og dele af Trevor-Roper's svar er genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*.

¹⁰¹ Anf. st., s. 110-11.

¹⁰² R. Mousnier fremhævede således, at den franske embedsstand ikke passede i hverken »court« eller »country«, og at der måtte sondres mellem på den ene side de kongelige »commissaires«, på den anden side de embedsmænd, der kunne opfatte de kongelige commissaires' virksomhed som rettet mod deres egen privilegerede stilling. Elliott fremhævede især, at Kastilien, der bar langt den tungeste skattebyrde, forholdt sig loyal, mens Katalonien og Napoli revolterede.

¹⁰³ Trevor-Roper har i et senere essay (fra 1963), *Religion, Reformation and social change*, genoptrykt i essaysamlingen af samme navn, London 1967, trukket statsudviklingen noget mere i forgrunden end i det tidligere arbejde. Han erstatter eller supplerer her sit begreb, »the Renaissance State« med et nyt begreb, »the Counter-Reformation State«. Anf. arb., s. 36-39.

var reaktionære, der ønskede at føre tingene tilbage til en ældre tilstand, at forsvare sædvaneretten mod staternes magtkrav og skattepålæg.¹⁰⁴ Det revolutionære program var kronens eller statens.

Revolutionen og Staten. I sin indledningsforelæsning ved King's College i 1968¹⁰⁵ vendte J. H. Elliott sig kritisk mod nutidige historikers revolutionsbegreb som anvendt på det 17. århundrede. Han viste, at den franske revolution er blevet et paradigma for revolutioner, og at historikerne søger at analysere også ældre revolter og omvæltninger i overensstemmelse med denne model. Men, siger han, »it is open to question whether our persistent search for »underlying social causes« has not led us down blind alleys, . . . Political disagreement may, after all, be no more and no less than political disagreement – a dispute about the control and exercise of power.«¹⁰⁶ Elliott's kritik af revolutionsbegrebets anvendelighed på det 17. århundrede falder godt i tråd med den utålmodighed med diskussionerne om de franske bondeopstandes sociale baggrund, som Mousnier giver udtryk for i *Fureurs paysannes*;¹⁰⁷ men som Mousnier undlader Elliott at føre sit synspunkt igennem til dets anarkistiske konsekvens. Hvis revolterne ikke var udtryk for sociale interessekonflikter, men en kamp om den politiske magt, for hvad stod så den politiske magt under ancien régime? ». . . these changes occurred inside the resilient framework of the aristocratic-monarchical state«, siger Elliott om det 16. og 17. århundredes europæiske udvikling.¹⁰⁸ Men begrebet aristokratisk-monarkisk stat er for løst. Hvis det er på statens side, vi skal søge den dynamiske faktor i det 17. århundredes politiske krise, må vi søge afklaret, hvis interesser den dynamiske statslige politik tjente.

I det ovenstående er allerede refereret det svar, som nogle historikere har søgt at give på dette helt fundamentale spørgsmål. For Mousnier er absolutismen i massernes tjeneste, magtkoncentrationen en nødvendighed for forsvaret af nationen og de europæiske friheder. For Trevor-Roper danner krisen skel mellem en fase, i hvilken staten tjener et parasitisk bureaukratis interesser, og en fase, i hvilken den statslige politik bringes i overensstemmelse med nationens interesser eller i det mindste nærmes til nationens interesser. Mod en sådan positiv »højreorienteret« vurdering af staten står en »venstreorienteret«, der i mere eller mindre dogmatiske

¹⁰⁴ Dette punkt er med stor styrke blevet fremhævet af Mousnier, således i *Fureurs paysannes*, s. 334 ff; jf. C. S. L. Davies, *Les révoltes populaires en Angleterre (1500–1700)*, Annales E. S. C. 24, 1969.

¹⁰⁵ J. H. Elliott, *Revolution and continuity in early modern Europe*, Past and Present no. 42, 1969.

¹⁰⁶ Anf. arb., s. 44–45.

¹⁰⁷ R. Mousnier, *Fureurs paysannes*, s. 322 f.

¹⁰⁸ J. H. Elliott, anf. arb., s. 55.

vendinger betragter staten som et klasseredskab. »Absolute monarchy had cauterized the continent with war and famine, and left it exhausted, but safe for the landowning aristocracy«, siger V. G. Kiernan.¹⁰⁹ Molnár går et skridt videre, han søger ved en analyse af det franske statsbudget at vise, at langt den overvejende del af statens udgifter kom adelen til gode, staten var et redskab i den feudale udbytning.¹¹⁰ Det er mere plausibelt for en moderne tankegang end en tolkning, der vil se staten som identisk med nationen, men tilfredsstillende er det ikke. For en dansk historiker er det nærliggende at påpege, at hvis den sociale mening med 1660 var at subventionere adelen, må der være kommet grus i maskineriet, før det begyndte at fungere.

Måske vanskelighederne skyldes, at det tyvende århundredes historikere er lige så hildede i deres opfattelse af staten som i deres opfattelse af revolutionerne. Vi synes at staten skal være udtryk for et eller andet, nationen, hvis vi er konservativt indstillet, den sociale balance, hvis vi er moderne. En tredje mulighed er skitseret af den amerikanske historiker Lane, men uden særlig genklang blandt europæiske historikere, måske fordi hans synspunkter er så ødelæggende for kære myter til både højre og venstre.¹¹¹

For Lane er staten primært en institution, der har specialiseret sig i organiseret voldsudøvelse, og som kan indordnes i det økonomiske kredsløb, hvis vi betragter den som producent af et gode, nemlig beskyttelse. Producenten af beskyttelse har et naturligt monopol, og prisen for beskyttelse, skatterne, fastsættes ved monopolprisdannelse. Det er den person eller de personer, der kontrollerer magtmidlerne, der afgør, om virksomhedens politik skal sigte mod virksomhedsmaksimering (en aggressiv udenrigspolitik) eller profitmaksimering ved nedbringelse af beskyttelsesomkostningerne indadtil og udadtil.¹¹²

En vældig litteratur er i den sidste menneskealder viet de sociale kræfter bag statens politik. Lanes afhandling er et af de få arbejder, der bringer i erindring, at de mænd, der beherskede magtapparatet ikke behøvede at repræsentere noget som helst andet end sig selv. Væksten i

¹⁰⁹ V. G. Kiernan, *Foreign mercenaries and absolute monarchy, Past and Present* no. 11, 1957, genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*, s. 140.

¹¹⁰ Erik Molnár, *Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme*, Rapports IV, Wien 1965.

¹¹¹ F. C. Lane, *Economic consequences of organized violence*, *Journal of Economic History* XVIII, 1958, genoptrykt i *Venice and History, the collected papers of Frederic C. Lane*, Baltimore 1966.

¹¹² Jacob van Klaveren har ud fra en lignende tankegang, men uafhængigt af Lane, analyseret ancien régime's bureaukrati som indehavere af et monopol. J. van Klaveren, *Die historische Erscheinung der Korruption*, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XLIV, 1957, og XLV, 1958; d. s., *Fiskalismus, Merkantilismus, Korruption*, *Drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime*, sst. XLVII, 1960.

statsmagten, centraliseringen, de stående hære, den effektivere skatteopkrævning var ikke kun et biprodukt af tidens sociale kampe, det var i sig selv en betydende dynamisk faktor. Det var staten, ikke de revolterende, der angreb sædvaneretten.

Hvad man end mener om Lanes teori og de anarkistiske perspektiver, den åbner, kan det næppe diskuteres, at han rammer noget centralt, når han inddrager beskyttelse og beskatning i det økonomiske kredsløb. Det lyder indlysende, ja, banalt. Ikke desto mindre er det en kendsgerning, at selv om der eksisterer en hel litteratur om den merkantilistiske politik, ved vi så at sige intet om de økonomiske virkninger af tidens mest betydende indgreb i det økonomiske liv, beskatningen.¹¹³

III

I LITTERATUREN omkring det 17. århundredes økonomiske krise er den manglende hensyntagen til den offentlige sektor fatal. En moderne konjunkturanalyse ville ikke kunne undlade at inddrage det offentlige konsum og de offentlige investeringer; i en økonomi, hvor markedssektoren endnu var svagt udviklet, er udeladelsen ødelæggende for forståelsen.

Mange har naturligvis i bred almindelighed påpeget at krige og skatter var medvirkende årsager til de sociale og økonomiske konflikter i det 17. århundrede.¹¹⁴ Den eneste der har prøvet at danne sig et skøn over skatternes omfang i forhold til den samlede økonomi, er mig bekendt Fernand Braudel.¹¹⁵ Med alle forbehold anslår han Middelhavsområ-

¹¹³ Ejendommeligt nok er det de økonomiske historikere, der mest er tilbøjelige til at overse skatternes økonomiske betydning. Er det en afsmittning fra en økonomisk videnskab, der hellere har beskæftiget sig med godernes produktion end med deres fordeling? (Gunnar Myrdal, *Economic theory and underdeveloped regions*, Univ. Paperbacks 1963, s. 115-16). Mest paradoksalt forekommer Chaunus holdning. Han fastslår, at der er en langt hastigere vækst i skatteprovenuet end i produktionen i det 17. århundrede, og tilføjer, »de là à affirmer qu'il est le moteur de la croissance il n'y a qu'un pas à franchir prudemment«. *La civilisation de l'Europe classique*, s. 59. Men han ofrer kun en halv side af bogens over 600 sider på finanserne, og i hans konjunkturaftandlinger vil man lede forgæves efter en omtale af den offentlige sektor. — Med størst styrke er fiskalismens betydning for de folkelige opstande blevet fremhævet af Mousnier, f. eks. *Fureurs paysannes*, s. 308-309.

¹¹⁴ Man finder som bekendt også det modsatte synspunkt, at den militaristiske politik skabte den efterspørgsel, der var forudsætningen for udviklingen af en moderne økonomi: Werner Sombart, *Krieg und Kapitalismus*, München 1913. John U. Nef har i *War and human progress*, Harvard 1950, senere genudsendt under titlen *Western civilization since the Renaissance*, polemiseret mod Sombarts synspunkter, men bortset herfra synes Sombarts problemstilling stort set tabt af syne i nyere historieforskning. En økonomisk teoretiker, Gaston Imbert, har påpeget muligheden af en sammenhæng mellem den før-industrielle Kondratieff-cykel og krigene: *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix-en-Provence 1959, s. 394-98, 420-24.

¹¹⁵ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, 2. éd., Paris 1966, t. I, s. 383 ff.

dets bruttoprodukt med en befolkning på o. 60 millioner til o. 1200–1500 millioner dukater p. a. i årene op mod 1600. De samlede statsbudgetter anslår han i de samme år til ca. 48 millioner dukater, dvs. mindre end en dukat årligt pr. næse – omtrent det samme som den gennemsnitlige ydelse til seigneuren. Tilsyneladende er det således en meget ringe del af nationalproduktet, der administreredes af den offentlige sektor. »Les états, si encombrants, réclamant pour eux seuls toute la scène de l'histoire, ce n'était que cela.«¹¹⁶ Men som Braudel selv påpeger, den største del af det beregnede produkt passerede ikke markedet, men forbruges af producenterne, alene værdien af det årlige kornforbrug anslår Braudel til 480–600 millioner dukater, dvs. mellem $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af det samlede produkt. Når man hertil føjer, at formentlig 90 % af befolkningen boede i landdistrikterne, træder samfundets subsistensøkonomiske karakter endnu tydeligere frem.

En dukat til seigneuren og en dukat til staten, ialt måske 6–8 % af nationalproduktet, det er Braudels skøn, men lå disse forhold fast? Braudel har selv søgt at samle oplysninger om udviklingen i, hvad han kalder staternes budget; han understreger naturligvis de mangler, der er i de tilgængelige oplysninger, men skønner alligevel, at der er en sammenhæng mellem konjunktur og statsbudget. »Si imparfaites que soient ces courbes, elles indiquent qu'il y a des conjonctures budgétaires en rapport avec la conjoncture des prix.«¹¹⁷ Sammenhængen består i, at de to kurver bevæger sig i samme retning, men det forekommer som om Braudel undervurderer stigningen i statsbudgetterne ved at knytte den til prisstigningen. På grundlag af hans egne oplysninger kan man konstatere, at der i Filip II's tid skete en tredobling af det venetianske og det spanske statsbudget og en fordobling af det franske udtrykt i ædelmetal. Hamilton's prisindeks udtrykt i sølv stiger i samme tidsrum fra ca. 80 til ca. 130.¹¹⁸

Voksede statens andel i nationalproduktet i det 17. århundrede? Vi vil aldrig komme i besiddelse af de statistiske oplysninger, der kunne tillade et nøjagtigt svar på dette spørgsmål, men vi tør uden tøven fastslå, at det 17. århundrede, krise eller ikke krise, så en enorm vækst i de offentlige udgifter. I det 17. århundrede opstilledes de største hære siden Romerrigetets tid, før århundredets udgang havde de fleste europæiske stater stående hære også i fredstid. Militær organisation var en af århundredets mest avancerede foretagerformer, fæstningsværker, krigsmariner og kongelige paladser blandt århundredets største organisationsarbejder og kostbareste investeringer. Disse forhold kan ikke blot skydes til side i en diskussion af det 17. århundredes krise. Braudel gør sig til talsmand for

¹¹⁶ Anf. arb. I, s. 411.

¹¹⁷ Anf. arb. II, s. 31–33.

¹¹⁸ Anf. arb. II, s. 33.

et »publick vices private benefit« synspunkt, statsudgifterne stimulerede det økonomiske kredsløb.¹¹⁹ Men synspunktet er kun rigtigt, for så vidt som det var hidtil uudnyttede ressourcer, der toges i anvendelse ved opstillingen af hærene, gennemførelsen af de årelange felttog og opførelsen af fæstningsværkerne. Hvis der derimod var tale om overførelse af ressourcer fra andre sektorer, er der ingen grund til at undre sig over, at disse andre sektorer viste krisesymptomer.

Problemet kan også anskues fra skatteydernes side. Om de virkninger en blot beskeden stigning i de direkte skatter kunne have, giver Gouberts beregninger af et normalbudget i Beauvaisis (Nordfrankrig) i anden halvdel af det 17. århundrede et indtryk. Af bruttoudbyttet tog forpagtningsafgifter m.v. ca. 20 %, tiende m.v. ca. 12 %, skatter m. v. ca. 20 %, til udsæd og driftsudgifter gik i gennemsnit ca. 20 % af høsten. Til bonden og hans familie resterede knap 30 % af høstudbyttet, hvis han var forpagter, ca. 50 %, hvis han var arvefæster. Goubert regner med, at der for at ernære en familie nødtørftigt (4 kg brød om dagen) krævedes 20 hl. hvede om året. Den bedst stillede bonde måtte høste det dobbelte for at klare sig, dvs. i gode år udbyttet af 3 1/3 ha. Under trevangsdriften måtte minimumstørrelsen for et brug, der kunne ernære en familie, selv under de gunstigste omstændigheder sættes til 10 ha. Men Goubert skønner, at op mod tre fjerdedele af brugene i det undersøgte område var under denne størrelse. »Were they, then, condemned to suffer hunger or even to starve to death? The answer is most definitely in the affirmative.«¹²⁰ Endnu til midten af 1630'erne prægedes Beauvaisis af en vis velstand, omkring krigsudbruddet begyndte tilbagegangen, katastrofale var især misvækstårene omkring århundredets midte, 1647-51. Det er vanskeligt at konkludere andet, end at misvæksten ramte en befolkning, der allerede var beskattet til sultegrænsen. Givet er det, at enhver skatteforhøjelse måtte skubbe endnu et antal familier under sultegrænsen.

Øget skattepres kan være en af de vigtigste årsager til den demografiske og agrare krise, der ramte Europa i det 17. århundrede, det kan også have medvirket til dislokationerne inden for andre erhverv, umiddelbart ved at drive håndværkerne til emigration og købmændene til investering i privilegerede erhverv, jord og embeder, middelbart ved at skærpe landbefolkningens konkurrence med byerhvervene. Goubert beskriver landbefolkningens desperate søgen efter alternative indkomstmuligheder, » . . . the incessant search for other forms of income, for

¹¹⁹ Anf. arb. I, s. 409-10.

¹²⁰ P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis, de 1600 à 1730, contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*, Paris 1960, s. 180-82; d.s., *The French peasantry of the seventeenth century: A regional example*, *Past and Present* no. 10, 1956, genoptrykt i T. Aston (ed.), *Crisis in Europe*, s. 156; d.s., *L'Ancien Régime*, Paris 1969, s. 100, 119-30.

piece work and such like, . . . hunting for vacant leases, for wool to spin, for lace to manufacture, for wood to chop, carve or sell, for any small job on the larger estates.«¹²¹ Trykket på landbefolkningen kunne virke som et ubarmhjertigt vækstfremmende indgreb ved at fremtvinge udnyttelsen af uudnyttede arbejdskraftreserver og oversete ressourcer. Det er sandsynligt, at væksten i den rurale industri i egnede områder har afspejlet det desperate behov for at skaffe kontanter eller kredit.¹²² Konkurrencen fra den rurale industri, der som oven for omtalt kan iagttages mange steder i Europa, har sikkert bidraget nok så meget til byerhvervenes vanskeligheder som tabet af landbefolkningen som kunder.

Meget af den politiske historie i det 16. og det 17. århundrede kunne skrives som kampen om fordelingen af det halve af bondens høst, en dukat til seigneuren og en dukat til kongen. For at følge denne kamp måtte vi kunne følge fordelingen af høstudbyttet fra de mange hundrede tusinde europæiske bondebrug år for år. Men er det nødvendigt for at se udgangen på kampen? Væksten i staternes udgifter, især til krige, og den omstændighed, at et stigende antal adelige så hen til staten for en del af eller hele deres indtægt, synes klart at indicere, at det var statens andel der var vokset mest.

Det fremsættes her som hypotese, at den afgørende faktor i det 17. århundredes demografiske og agrare krise og en medvirkende årsag til dislokationerne inden for byerhvervene var en overførsel af indkomst via beskatningen fra den private til den offentlige sektor. Hvis vi regner beskyttelse for et gode (i ordets økonomisk-teoretiske betydning) falder al tale om det 17. århundredes økonomiske krise bort. Aldrig før var Tyskland så grundigt beskyttet som under Trediveårskrigen, og aldrig før var Frankrig så grundigt beskyttet som under Ludvig XIV. Produktionen af beskyttelse var det 17. århundredes »leading sector«.

¹²¹ Anf. arb., s. 157; jf. Beauvais et le Beauvaisis, s. 131-32.

¹²² Jf. også Hermann Kellenbenz, *Industries rurales en Occident de la fin du moyen age au XVIIIe siècle*, Annales E. S. C. 18, 1963, s. 877-78.